

Válság, művészet és politikai aktivizmus – ma

A kortárs kulturális mező újrapolitizálódásának társadalmi környezete

E tematikus blokkot egy, a válság, a művészet és a politikai aktivizmus összefüggéseiről szóló egyetemi kurzus előkészítése közben állítottuk össze, azzal a céllal, hogy a hallgatók és a tágabb olvasóközönség számára magyarul elérhetővé tegyünk szövegeket, amelyeket a téma megközelítéséhez hasznosnak gondolunk. Az itt következő tanulmány bevezetőként szolgál a jelenlegi válság és a művészeti/politikai aktivizmus viszonyának elemzéséhez. Tisztázza azokat a kiindulópontokat és főbb következtetéseket, amelyekhez e Magyarországon is erősen jelenlévő jelenségek megértésében eljutottunk.

*

Az alábbiakban a válság, a művészet és a politikai aktivizmus kapcsolatát Közép-Kelet-Európában és Magyarországon egy többszintű perspektíva szerint közelítjük meg. Egyrészt, a tudásszociológia, a *cultural studies* és az értelmiségszociológia belátásaira támaszkodva, az értelmiség szerepét egy tágabb társadalmi viszonyrendszeren belül betöltött, sajátosan intézményesített szerepként ragadjuk meg, amelyek meghatározottságai az értelmiség által kitermelt tudásformákat is befolyásolják. Másrészt a társadalom tágabb szerkezetének dinamikáit a nemzetközi politikai gazdaságtan és a világrendszer-elemzés szempontjából vesszük szemügyre, különös tekintettel a szocializmus, a rendszerváltás és a jelenlegi válság helyi és globális kontextusaira, amelyek a kultúra művelői és intézményrendszerei számára is sajátos mozgástereket jelöltek ki. A közép-kelet európai és magyar értelmiség intézményes pozíciójának, esztétikai és politikai ízlésének változásait ehhez az egyszerre helyi és globális kontextushoz viszonyítjuk. Harmadrészt, a kapitalista világrendszerben kialakuló rendszerellenes mozgalmak ideológiáját és esztétikáját a világrendszer sajátos ciklusai s az azokon belül elfoglalt pozíciók szerint vizsgáljuk. Ennek a többszintű perspektívának a bevezetésével a mai globális válságon

belüli magyarországi helyzetről, a művészeti intézményrendszeren belüli változásokról, és az ezen belüli politikai cselekvésről való közös gondolkodáshoz kívánunk hozzájárulni.

Az értelmiségi mint társadalmi szereplő

Az értelmiségiek által termelt esztétikai és tudásformákban az értelmiségiek társadalmi szerepe kevésbé jelenik meg – az ilyen megszólalások tipikusan inkább valamiféle univerzális világértelmezést, ízlés- és normarendszert közvetítenek. A tudás- és értelmiségszociológia perspektívájából a tudást termelő értelmiségiek azonban maguk is sajátos pozíciót foglalnak el a társadalomban, s ez a pozíció befolyásolja azt, hogy milyen tudást, ízlést vagy morális normát fognak műveikben a teljes világról alkotott képként megjeleníteni. A tudásszociológia szempontjából az értelmiségi világlátás és világábrázolás sajátossága nem az, hogy a többi társadalmi szereplő szubjektív perspektívájához képest egy objektív, általános érvényű képet adna a világról, hanem az, hogy más szereplőkkel ellentétben az értelmiségiek azzal foglalkoznak, hogy saját világlátásukat a valóság képeként teszik közzé. Ez a szerepük különösen jelentőssé teszi őket abból a szempontból, hogy egy adott társadalmi rendet kiszolgáló és legitimáló tudás és az azt megkérdőjelező/valamilyen alternatív szerveződés felépülését szolgáló tudás hogyan viszonyul egymáshoz. Az értelmiség sajátossága, ahogyan Szelényi Iván és Lawrence King fogalmaz (Szelényi és King 2004), hogy ellentétben a közvetlen politikai vagy gazdasági hatalmat birtokló szereplőkkel, az értelmiségiek a tudás fölött gyakorolt monopóliumuk alapján tartanak igényt valamilyen hatalomra (tisztas vagy kivételezett megélhetésre, a társadalom tiszteletére, döntéshozói pozícióra stb.). Ez a meghatározás egyrészt rávilágít arra, hogy a tudás az értelmiség számára nemcsak a világ transzparens leírását jelenti, hanem egyúttal saját társadalmi igényeinek hordozója is. Másrészt arra is rámutat, hogy az értelmiség nem rendelkezik közvetlenül hasznosítható erőforrásokkal – így saját érdekeinek érvényesülését mindig más csoportok érdekeihez kell kötnie, amelyek rendelkeznek ilyenekkel. Ezek a csoportok lehetnek az adott társadalom gazdasági vagy politikai elitjei, de társadalmi forradalmak idején olyan marginális csoportok is, amelyek lázadásától a hozzájuk csatlakozó értelmiségiek komoly eredményeket várnak. Gramsci az értelmiségi pozíciójának ezt a sajátosságát úgy foglalta össze, hogy az értelmiség nem osztály (azaz nem a gazdasági munkamegosztásban betöltött szerepe határozza meg a társadalomban értelmiségiként betöltött pozícióját), hanem mindig valamilyen valódi osztály érdekeivel szövetségben lép fel (Gramsci 1971). Szelényi és King arra hívják fel a figyelmet, hogy míg az értelmiségiek szerepéről szóló marxista gondolkodás elsősorban

azt vizsgálta, hogy az értelmiségiek által megfogalmazott világképek milyen osztályok perspektíváját és érdekét képviselik, az újosztály-elméletek és a kritikai elmélet arra is rákérdez, hogy „hol az operatőr a képen” (Gouldner 1979) – azaz, hogy a különböző más csoportokkal kötött változó szövetségi viszonyok közepette hogyan befolyásolják az értelmiségiek gondolkodását saját pozíciójuk változásai. Ebből a szempontból az ad hoc szövetségi viszonyok mellett elengedhetetlen azoknak a hosszútávú intézményes folyamatoknak a vizsgálata, amelyek az értelmiségiek tudástermelését a tágabb társadalmi folyamatokon belül intézményesítik és azokba becsatornázzák. A következőkben a modern állam és az állami kulturális intézményrendszerek, ezek közép-kelet-európai sajátosságai, illetve a szocializmus, a rendszer-váltás és a jelen gazdasági válság tágabb körülményei felől közelítünk azokhoz az intézményes változásokhoz, amelyek ma Magyarországon a művészeti intézményrendszer átalakulásához és a politikai aktivizmus megerősödéséhez vezettek a művészetben belül.

Világgazdasági integráció, intézménytörténeti váltások, kettős köttődés: a közép-kelet-európai értelmiség pozíciójának kontextusai

A vilárendszer-elemzés általunk is követett módszertana szerint egy adott országon belüli gazdasági, társadalmi és politikai viszonyokat nem csak egymáshoz képest vizsgáljuk, hanem aszerint is, hogy hogyan ágyazódnak be az ország határain túlnyúló világgazdasági és geopolitikai viszonyokba. A világgazdasági és geopolitikai viszonyokon belüli dominanciát vagy függést ez a megközelítés az adott ország társadalmához képest nem tekinti külső tényezőnek. Ellenkezőleg: az adott országon belüli viszonyokat a világgazdasági és geopolitikai interakciók részeként vizsgálja – így például nem csak a helyi „polgárság” és „munkásság” egymáshoz való viszonyát nézi, hanem azt is, hogy mindkét csoport szereplői hogyan integrálódnak a világgazdaság tágabb munkamegosztásába, és ez a pozíciójuk milyen viszonyba helyezi őket más hazai és nemzetközi szereplőkkel.

A vilárendszer-elemzés szempontjából a ma Magyarországon érzékelhető válsághatások rendszerszintű kontextusa a második világháború utáni, amerikai hegemonia alatt kiépült világgazdasági ciklus válsága. Ennek kezdetét a vilárendszer-elemzés az 1960-as évek végére, a 70-es évek elejére teszi, amikor a második világháború utáni amerikai, európai és japán ipari fellendülés nyomán a túltermelési válság első tünetei jelentkezni kezdtek. Giovanni Arrighi a 80-as, 90-es évek pénzügyi fellendülését a globális gazdaság központjaiban a korábbi, holland és brit hegemoniaciklusok válságperiódusára ugyancsak jellemző finanszírozás és időszakos „belle époque” jellemzőjeként írja le, amelyet tipikusan a pénzpiacok válsága kísért (Arrighi 1994).

A „neoliberalizmus” vagy „neoliberális korszak” ebben a megközelítésben a globális gazdasági rendszer hegemoniaválságokra jellemző finanszírozását és a világgazdasági ciklus fellendülő szakaszában kialakult jóléti rezsimnek felszámolását jelenti.

Magyarország világgazdasági integrációjára az amerikai hegemoniaciklus hanyatlásának kezdetén a 60-as évekre kialakult hídszerep volt jellemző, amelyben a nyugati technológiák importjáért szovjet olaj és nyersanyagok exportjával fizetett (az integrációs formák elemzéséhez lásd Geröcs és Pinkasz 2015, Éber et al. 2014). Az 1973-as válság nyomán ennek a kereskedelemnek a feltételei előnytelené váltak Magyarország számára, amit a szocialista vezetés a petrodollárok miatt olcsóvá vált nyugati hitelek felvételével igyekezett orvosolni. Az eredeti terv szerint a hiteleket az azokból finanszírozott ipari fejlesztések exportjából finanszírozták volna. Ehelyett azonban (a technológiai fejlesztések exportképtelensége mellett a világ más félperifériás országainak kamatterhét is szélsőségesen megnövelő Volcker-sokk miatt) a hitelek súlyos eladósodáshoz vezettek. Az adósságteher nyomása alatt Magyarország már a 80-as években a külföldi befektetéseket ösztönző gazdasági liberalizáció útjára lépett. A rendszerváltás után a tőkehiány és a KGST-piacok elvesztése miatt még gyengébb helyzetbe került magyar gazdaság sokszor áron aluli privatizáció árán igyekezett külföldi befektetésekre szert tenni (Böröcz 1999, Drahokoupil 2009, Nölke and Vliegenthart 2009). A privatizáció és a szocialista ipar leépülése jelentős munkanélküliséggel és a szociális biztonság meggyengülésével járt. A politika régiójában a rendszerváltás veszteségeinek hangját közvetlenül senki sem képviselte. A liberálisok és a szocialisták szövetsége a szocializmus utolsó éveiben intézményesített liberalizáció híve volt, a nemzeti oldal pedig egy helyi polgárság létrehozását szorgalmazta, amely a szocialista menedzserek és a külföldi tőke szövetségével szemben „magyar” kézben tartaná a nemzeti vagyont. A „baloldali” elitfrakció tehát a külföldi tőkével kötött szövetség, a „jobboldali” pedig az azzal szemben megtartott saját tőkefelhalmozás révén kívánta a világgazdasági integrációt végrehajtani (Gagy 2014). Ilyen értelemben mindkettő a világgazdasági integráció ágenseként viselkedett, azonban a szocializmus második fele óta felhalmozódó útfüggőség a liberalizáció pártfogói erősebb pozícióban voltak mindaddig, amíg a külföldi befektetéseken alapuló fejlődési modell a privatizáció lezárultával ki nem merült. A 2000-es évekre a külső eladósodottság újra visszakerült a napirendre, a további hitelfelvétellel együtt. Az EU-csatlakozás után az EU-transzferek biztosították a költségvetés egyensúlyban tartását, anélkül, hogy a magyar gazdaság előnytelen integrációját megszüntették volna. A 2008-as pénzügyi válság hatásai a külföldi befektetésekre épülő fejlődési modell kimerüléséből következő recesszió és a magas eladósodottság hatásaival együtt érték az országot. A külföldi befektetésekre épülő fejlődési modell

kimerülése együtt járt politikai képviselőinek delegitímációjával is – a 2006-os, Gyurcsány Ferenc őszi beszédére reagáló tüntetések, majd a 2010-es választások a liberális fejlődési modell hegemoniájának végét jelezték.

A 2010 óta kiépült jobboldali rezsim a külföldi befektetésekre alapuló modell kimerülése után a világgazdasági integráció egy részben megváltoztatott modelljét alakította ki: egyrészt adósságsökkentéssel és a válság miatt Nyugat-Európából keletre vándorló ipari befektetéseknél tett engedményekkel, másrészt egy erős nemzeti burzsoázia kiépítésével, amely a hazai piacon belüli centralizációból táplálkozik (Geröcs és Pinksz 2015, Éber et al. 2014). Az új rezsim osztálypolitikája a nemzeti burzsoázia létrehozása mellett az előbbieket és a kétkezi munkások és munkanélküliek közötti polarizációval s az utóbbiak erős fegyverkezésével is jár. Mindez társadalmi és politikai feszültségekhez vezet, amit a kormány politikai gesztusokkal igyekszik áthidalni.

A világgazdasági integráció fenti változásai az országon belüli intézményes és társadalmi viszonyok átalakulásával jártak – az értelmiség napi munkafeltételeire közvetlen hatással bíró kulturális intézményrendszer átalakulása, s az általa lehetővé tett értelmiségi életutak, ambíciók és csalódások is összefüggenek a világgazdasági integráció tágabb változásaival. Ha a magyar kultúra intézményrendszerét és az értelmiségi tudás változásait vizsgáljuk a fent említett időkeretben, azt látjuk, hogy a kulturális tudások és kritikák a szocialista állam meggyengülésével, a liberális hegemonia térnyerésével, majd annak bukásával párhuzamosan változnak.

Intézménytörténeti szempontból a liberális paradigma szerint értékelt ellenzéki művészet és gondolkodás éppen a szocialista állam megszorítás-politikái miatt nyerhetett tért. Az 1968-tól induló Új Gazdasági Mechanizmus megszüntette, legalábbis gyengítette a politikai cenzúrát, és azt egy gazdasági cenzúra váltotta fel (Kalmár 2005). Habár a 60-as évek reformhullámának kimerülésével ez a folyamat némileg visszarendeződött, és a cenzúra újra megerősödött – a balatonboglári kápolna-tárlat bezárása, a „darabbér”-per és Halász Péter kiutasítása is ezt a cenzúrát jelölik –, ugyanakkor kvázi autonóm terek jöhettek létre a művelődési intézményrendszeren belül, amelyben az ellenzéki értelmiségiek alkothattak, a szocialista állam teljes foglalkoztatottságot célzó politikája pedig egzisztenciális biztonságot nyújtott az ellenzéki kulturális termelésben résztvevő szereplőknek. Mindeközben a művelődési intézményrendszer egyre kevésbé látott el rendszerfenntartó ideológiai funkciót, és egyes részei egyre nagyobb autonómiát kaptak (Striker 1989; White 1990). Amit a korabeli filmek generációs konfliktusként ábrázolnak – pl. a Szerelmes biciklisták, Falak, Bohóc a falon stb. –, az a globális hatványolc kulturális konfliktusainak speciális helyi konstellációjával függ össze: a korábbi társadalmi mobilitási pályák az állam válságra adott

reakciója miatt bezárultak, az adott tőkékbe az oktatáson keresztül befektetés nem nyújtott már stabilitást, így a fiatal értelmiségiek saját kilátásaikat a (szocialista) progresszió kudarcaként vagy a konzervatív bürokrácia túlhatalmaként érzékelték. Miközben a szocialista állam, alkalmazkodva a világgazdasági nyomásokhoz, dinamikusan alakítja kulturális intézményrendszerét, ezzel párhuzamosan egyre kevésbé képes felszívni az oktatáson keresztül termelt értelmiséget, és kontrollt gyakorolni a kulturális termelés és fogyasztás terei felett. Ez a kettős folyamat előkészíti a rendszerkritikus értelmiség kialakulását. Ellentétben az 1956-os felkelésben résztvevő értelmiséggel, amelyet a sztálinista kizárás politikája egy más jellegű, radikálisabb cselekvés és gondolkodás felé tolt, a felszívó erő gyengülésével párhuzamosan a szocialista megszorító politikák kitermelik és integrálják az új értelmiséget, viszonylagos szabadságot hagyva neki. Így a rendszerkritikus értelmiség Magyarországon a poszt-sztálinista inklúziós stratégia miatt is vált erőssé. A világgazdasági integrációban elfoglalt hídpozíció, majd a nyugati irányú eladósodás ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy a nyugat-európai liberális gondolkodás és annak olyan kulturális kifejeződései, mint a neoavantgárd, teret nyerjenek ellenzéki körökben a korábbi szocializmus megreformálhatóságának hitével szemben. Ezt a váltást nemcsak általános trendként, de egyéni életutakban megjelenő törésekként is megfigyelhetjük.

A szocializmus késői időszakában a szocialista művészetet kritizáló kulturális termelést egy egzisztencialista, az elnyomást megélt és a kritikát a szenvedés által legitimáló művész éthosza váltja fel. A késő szocializmus és a rendszerváltás művészetéről számos elemzés készült, amely vagy nemzetközi összehasonlításban (Piotrowski 2009) vagy helyi szinten (Haraszi 1988, stb.) veszi sorra a kulturális termelés sajátosságait. Ezekben a munkákban közös, hogy az értelmiség saját pozíciójának belső, énikus leírását veszik át és alkalmazzák, mint elemzési keretet. Mint azt feljebb említettük, tudásszociológiai szempontból az értelmiségi tudás szituált, tehát adott hierarchikus társadalmi térben elfoglalt szerep terméke. Mint ilyen termék, ez a tudás relatív, azaz mindig az tudást megtermelő szereplők más társadalmi szereplőkhöz képest elfoglalt pozíciójához kötődik, és kontextuális, történetileg változó. Emiatt, amikor az értelmiségi a saját közegét elemzi, azaz mint ebben az esetben, saját környezetét, a szocialista állam és az értelmiség viszonyrendszereként vizsgálja, akkor saját helyzetéből kiindulva fogalmaz meg univerzális állításokat. Ennek megfelelően, habár a szocialista intézményrendszer egyrészt anyagi biztonságot nyújt a szellemi dolgozónak, másrészt a változó informális megegyezések és mezőn belüli harcok miatt folyamatosan más formát ölt, a történeti leírásokban ez a környezet statikus ábrázolásban jelenik meg, ami a kulturális termelőket egy univerzális ellentétte növelt hivatalos/nem-hivatalos ellentéppárra osztja fel.

A helyi intézményrendszer átalakulásai mellett a helyi kultúratermelést meghatározza, hogy a helyi kulturális mező egyúttal egy globális mező része is. A globális kulturális mező hierarchikus intézményrendszerében a félperifériás pozíció egy dominált mezőt eredményez. A globális kulturális intézményrendszer (hierarchikus geopolitikai viszonyokat tükröző) hierarchiájában a nyugat-európai mezőben elfoglalt kulturális termelő saját világlátását az emberiség egészére relevánsként fogalmazhatja meg, mivel a centrum társadalomtörténete és azt konceptualizáló fogalmai univerzális normaként vannak elfogadva. Ezzel szemben a dominált mezőben elfoglalt pozíció csak önreferenciális kijelentéseket enged meg, amelyek a helyi specifikum megjelölésével egyúttal visszaigazolják a centrum képét a dominált társadalomról – például a centrum társadalomfejlődési modelljeitől való eltéréseket hibaként sorolják fel, s a helyi társadalom belső tulajdonságaiból fakadó elmaradottság bizonyítékaiként tárják fel. (András 2009; Horányi – Timár 2001)

A neoavantgárd rendszerváltás utáni kanonizációja, a fenti modellnek megfelelően, a művészeti fejlődés kizárólagos képét alkotta meg – annak ellenére, hogy társadalomtörténeti szempontból a neoavantgárd művészet egy partikuláris kultúrtörténeti állomás. Ezt plasztikusan mutatja meg Nagy Kristóf (2014) írása, amely a Soros alapítvány képzőművészeti támogatásai alapján azt a folyamatot elemzi, ahogyan a centrum kulturális intézményrendszere a helyi, dominált mezőt értékelte és inkorporálta a rendszerváltás évei alatt, egy koherens narratívát teremtve arról, hogy mit tekintünk a szocializmus alatti magyar művészeti termelésnek. Mindeközben a hivatalos kultúrpolitika kísérletet tesz arra, hogy a centrumországok művészeti finanszírozási rendszereit adaptálja – a *Nemzeti Kulturális Alap* (NKA) bizonyos formában a brit *Art Council* és az Egyesült Államok-beli *National Endowment for the Arts* (NEA) helyi adaptációja. Ám az állami finanszírozást nem tudják, és bizonyos időszakokban, a kultúra ideológiaközvetítő szerepét felismerve, nem is akarják lebontani és piacival helyettesíteni. Így a helyi művészeti finanszírozás az etatista, de liberalizálni akaró és a tudatosan etatista között ingadozik.

A 2010 utáni kulturális politikákat elemezve azt látjuk, hogy egy duális rendszer jött létre: egyfelől egy progresszív (a piaci művészettermelés elveit követő), menedzseri szempontok szerint optimalizált, profitmaximalizáló, másfelől egy kulturális, etnocentrista, a nemzeti középosztály ízléspreferenciáit kiszolgáló kulturális termelés alakult ki. A kulturális termelés azon területei, amelyek szerves kapcsolatban állnak a termeléssel, például a *design*, vagy az olyan profitábilis ágazatok, mint a film, erősen támogatottak, és ideológiai elvek kevésbé jelennek meg a támogatások szétosztása során. Azok a művészeti ágak, amelyek inkább a szimbolikus fogyasztáshoz és legitimációhoz kapcsolódnak, a nemzeti középosztály építésének vannak alárendelve,

így az ideológia meghatározó szerepe ezekben a művészeti ágakban sokkal nagyobb.

Az általunk alkalmazott perspektívából nézve a kulturális mező ezen változásai adott világgazdasági integrációs módokhoz és azoknak megfelelő intézményes és osztálypolitikákhoz kapcsolódnak. Pierre Bourdieu fogalmával élve: a neoavantgárd hegemoniájáról a fenti duális modellre való áttéréssel a kulturális termelés mezőjének *doxája** átalakult. Míg korábban a felzárkózás és a szakmai profeszszionalizmus éthosza volt az uralkodó, amely egy nyugati értelemben vett jó művészet létrehozására törekedett, a globális művészeti termelésbe való bekapcsolódás céljával, most – a művészeti termelés azon ágaiban, amelyek kulturális identitással vagy ideológiaközvetítő szereppel rendelkeznek – a nemzet szolgálata vagy az autentikus nemzeti művészet termelése az, ami domináns értékévé vált. A korábbi liberális hegemoniában betöltött pozíciók elvesztése nyomán különböző művészeti mozgalmak, érdekvédelmi szövetségek alakultak, összességében azonban a korábbi hegemon diskurzusokat csak pár kisebb szervezet tartja fent. Egyre nagyobb teret nyer ugyanakkor az ellenzéki értelmiségi és művészeti mezőben a társadalmilag tudatos, társadalmi felelősségvállalást propagáló művészet.

Az utóbbi folyamat hasonlít ahhoz, ahogyan Bourdieu az avantgárd felívelését leírja. (Bourdieu 1995, 56) A népre vagy egy adott dominált társadalmi osztályra való hivatkozás az értelmiségi mezőn belüli pozícióharcok diszkurzív eszközeként működik, s mint ilyen, nem elsősorban a jelöltről, hanem a jelölőről szólnak. A társadalmi elkötelezettség új normája szerint a mező dominálásáért folytatott harcban a nép és az ő szempontjából hasznosnak ítélt/ ítéltető művészet jelent referenciát. Ha magyar mezőt behelyezzük a globális kulturális termelés mezejébe, azt látjuk, hogy a „társadalmilag elkötelezett művészetnek” ez az éthosza korántsem egyedi jelenség. A válság óta, az értelmiségi mobilitási pályák bezáródásával összhangban, a társadalmilag elkötelezett művészet termelése globális szinten vált normává. Ahogy a neoliberais piacositás, hatékonyság és pragmatizmus elvei mentén a mező struktúrája átalakult (Wu 2002; Belfiore 2004; Prince 2014), és ahogy a művészet finanszírozását egyre inkább csak a piac látta el (Vuyk 2010), a domináns frakciókból egyre többen szorultak ki. Ezt a folyamatot írja le Gregory Sholette (2010) a művészeti mező „sötét anyagának” fogalmával: a művészeti termelésben való részvétel vágyával magasan képzett tömegek szorultak be közties pozíciókba mint fogyasztók, vagy mint az infrastruktúra fenntartói. Ennél empirikusabban írja le ugyanezt a folyamatot Jean-Luis Fabiani (2015), aki Nyugat-Európára fókuszálva azt a megállapítást teszi, hogy a kulturális termelés által nyújtott,

* Kb. a kultúra társadalmi szerepével kapcsolatos közvélekedés (a szerk.).

hatalmas tömegeket megmozgató mobilizációs pálya elsősorban alsó középosztálybeli fiatalok számára jelentett perspektívát, az európai intézményrendszerben történt strukturális változások miatt viszont ezek a fiatalok nem tudtak, vagy csupán alacsony kiszolgáló szinteken voltak képesek integrálódni a művészeti termelés mezőjébe. A válság nyomán megnövekedő társadalmi polarizáció tehát egyrészt a magas kulturális tőke birtokosait is sújtja, másrészt a válság tőkekonverziós válságot is hozott, aminek eredményeként – főleg azok számára, akik nem rendelkeznek más típusú tőkékkel – a kulturális tőke nem vagy nehezen váltható gazdasági tőkévé és így anyagi biztonsággá. Az a csalódás, hogy kulturális befektetéseiket nem tudják anyagi biztonságra váltani, a művészeti termelőket az alsóbb osztálybeli koalíciókötések felé tolja a centrumországokban és Magyarországon egyaránt.

Ezt a jelenséget Karl Mannheim ([1929] 1996) tudásszociológiája az *ideológia* és az *utópia*, mint kétféle tudásforma megkülönböztetésével írja le. Az *ideológia* egy *haszonelvű* gondolkodási keret, amely a domináns értelmiségi mezőben a domináns osztály cselekvéseinek alátámasztására szolgál. Az *utópia* olyan állítások összessége, amelyek ezt a domináns gondolatvilágot támadják. Mannheim szerint, az *utópia* olyan dominált értelmiségiek sajátos tudásformája, akik egy adott időszakban a hatalom és a közpolitika-formáló pozíciók megszerzésének igényével mobilizálódnak. A *kiábrándultság* ehhez képest az eredetileg is dominált értelmiségi blokkok sajátja, amelyek se felívelő, se válságciklusokban nem kerültek hegemon pozícióba. Ebben az értelmezési keretben a társadalmi felelősségvállalás normája egy olyan utópikus gondolkodási forma, amely jelenlegi hegemon pozícióját kérdőjelezi meg. Akik ezt a formát ma kisajátítják, olyan társadalmi szereplők, akik a korábbi konjunktúraciklusban a hegemon pozíció megszerzésének ígéretével mobilizálódtak. Azaz, bár ideológiai tartalma szerint a jelen ellenében a jövőről szól, egy tágabb időskíon nézve, az *utópia* egy megszakított, múltbeli mobilitási pálya számonekérésének a tudásformája.

A jelenlegi magyar ellenzéki kulturális mezőben egy másik fontos diszkurzív eszköz is dominánssá válik a szimbolikus és anyagi erőforrásokért folytatott harcban: az autonómia mint hivatkozási eszköz. Az autonómia kettős fogalom, egyrészt jelenti a materiális függetlenséget, tehát függetlenséget az államtól, ugyanakkor ezt a függetlenséget a piaci szereplők és azok különböző külön kultúrafinanszírozásra felállított szervezeteinek támogatása által kívánja megszerezni. Magyarországon a félperifériás társadalom- és államfejlődés jellegzetességei miatt nem épült ki hatékonyan működő piaci kultúrafinanszírozási rendszer. A hiány egyik legfontosabb oka strukturális: az egyenlőtlen munkamegosztás miatt a centrumvállalatok profitja a centrumban realizálódik, így azok adózása és a kulturális finanszírozáson keresztüli adóleírás is ott történik. Mindeközben kevés

az olyan termelési kapacitás, amely végterméket állít elő, pláne olyan végterméket, amelynek fogyasztója egy kifinomult, művészfogyasztó középosztály lenne. Mivel a vállalati művészetfinanszírozás elsősorban marketingeszköz (Kuti 2010), és a helyi, az értéklánc alsóbb fokain álló cégek nem állnak közvetlen kapcsolatban a fogyasztóval, nem érdekük a művészetfinanszírozáson keresztül kommunikálni a vállalati érdekeket. Kivételek ezek közül a különböző pénzintézetek, amelyek viszont a művészeti termékeket kvázi finanszírozási eszközként kezelik, tehát adott befektetésekhez kötik, amelyek így fel- és leértékelődve adott hozamot termelnek.

Mivel a helyi piaci művészetfinanszírozás gyenge, az ellenzéki mező szereplői arra kényszerülnek, hogy azokból a forrásokból dolgozzanak, amelyeket a nemzetközi mező juttat nekik. Ám arra, hogy ezekhez a forrásokhoz hozzáférjen, kevés szereplő képes, többnyire azok, akik a rendszerváltás után különböző vezető pozíciókban jobban be voltak ágyazva a nemzetközi mezőn belüli diskurzusokba és kapcsolatrendszerbe. Az autonómia diskurzusa elsősorban akkor mozgósítható a kritika eszközeként, amikor adott művészettermelők állami megbízásokat vállalnak, vagy állami terekben állítanak ki, adnak elő. Ugyanakkor az állami intézményekben való szereplés az esetek többségében egzisztenciális kényszer eredménye. Az ellenzéki mező olyan dominált szereplői jelennek meg ezekben a terekben, akik kevésbé részesülnek azokból a javakból, amelyeket a nemzetközi mező részeként a domináns szereplők élveznek.

Mint bevezetőnkben kifejtettük, az értelmiségi pozíció sajátja, hogy adott pozícióból fakadó tudásokat univerzálisnak állít be. A mezőn belüli vitákban az ilyen univerzális tudások és normatívák a mezőn belüli harcok diszkurzív eszközeiként működnek. Annak a határnak a meghúzása, hogy melyik állami intézmény általi foglalkoztatás immorális és melyik nem, tipikusan a domináns szereplők privilégiuma. Így a mai ellenzéki mezőn belül, ha valaki eleve dominált pozíciót tölt be, amely az állami szféra felé tolja (amely dominált pozíció forrása lehet társadalmi életút, intézményi beágyazottság hiánya stb.), akkor az állami foglalkoztatás elfogadása megerősíti a dominált pozíciót az ellenzéki mezőn belül, azáltal, hogy az autonómia, azaz az államtól való függetlenség mint a cselekvő morális integritásának alapvető feltétele diszkurzív eszközként működik az ellenzéki mezőn belüli erőviszonyok fenntartásában. Kiábrándulva azokból az erőviszonyokból, amik a mező mindennapi működését fenntartják, s a korábbi hegemon diskurzusok védelmében nem érezve saját tétet, a dominált frakció egy része egy direktebb, intézményes közvetítés nélküli társadalmi beavatkozás felé fordult.

Az intézményes feltételek megváltozásának hatásait összegezve: 2010 után a magyarországi kulturális szférában az állami kultúrpolitika eredményeként kettős intézményrendszer alakul ki. Ennek egyik

része megoszlik a kormányzati ideológiát megerősítő intézmények között, illetve egy olyan művészettermelés között, amelyet menedzseri elvek vezérelnek, és reprezentációs funkciókat szolgál a centrum felé. A másik oldalon a korábbi hegemón kultúrátermelőkből kialakul egy rétegelt ellenzéki mező, amelyen belül két domináns diszkurzív eszköz az, ami a dominált/domináns felosztást kódolja: az egyik a társadalmi hasznosság, azaz, hogy egy elképzelt nép számára mennyire hasznos az adott művészeti termék, a másik az autonóm kultúrátermelő morálja, amely egy államtól független pozíciót tesz meg normává, olyan körülmények között, ahol ez csak a domináns frakció számára lehetséges.

Az értelmiség által megalkotott tudásformák, esztétikai és morális elvek, illetve az általuk betöltött társadalmi pozíció közötti összefüggést vizsgálva a helyi kulturális intézményrendszer változásai mellett a közép-kelet-európai értelmiség esetében figyelembe kell venni azt a komplex, jellemzően hierarchikus viszonyrendszert is, ami a helyi értelmiségi mezőt a nemzetközi mezőhöz fűzi. Andrew C. Janos (2000) a közép-kelet-európai politikai rezsimek és értelmiségi ideológiák történetét vizsgálva arra hívja fel a figyelmet, hogy Közép-Kelet-Európában a politikai, kulturális és társadalmi változások a kapitalista világrendszerbe való integráció óta elsősorban nem helyi folyamatokból erednek, hanem a világgazdaság centrumországai vagy a régiós birodalmak változásaira reagálnak. A világrendszer-elemzés perspektívájából nézve ez a jelenség a világrendszeren belüli függés egész társadalmi viszonyrendszereket átható jelensége. Az értelmiség szempontjából ennek a jelenségekörnek a része, hogy a megismerés és esztétikum mércéje sosem csak a helyi társadalmi tapasztalat és intellektuális mező, hanem egyúttal mindig a gazdasági és politikai függéssel párhuzamosan kialakuló episztemológiai és esztétikai hierarchia külső referenciapontjai is. Az a réteg tehát, amely a helyi társadalmi tapasztalat megfogalmazásával foglalkozik, egyúttal mindig egy, a helyi társadalmi viszonyokon kívül álló, de azokkal szemben a nemzetközi mező hierarchiájában normaként tételezett kulturális mintához viszonyul. A dunántúli mandulafácska, Kazinczy Széphalma, a romantikusok „visszatérése” a nemzeti kultúra keblére – mind a világrendszeren belüli hierarchikus gazdasági és geopolitikai viszonyoknak megfelelően hierarchikus kulturális viszonyok nyomát viselik.

A hierarchikus kulturális viszonyok hatását a helyi kulturális folyamatokra jól illusztrálja Vaszary János festő kortárs recepciója az *OffBiennálé* keretein belül megrendezett „Nem szabad” című előadáson. Az előadás párhuzamot vont a Képzőművészeti Főiskola 1928-as konzervatív fordulata és a mai kulturális intézményrendszer 2010 utáni fordulata között. Vaszary Jánost és Csók Istvánt az 1928 utáni időszakban ideológiai okokból nyugdíjazták. A kortárs előadás egy olyan narratívát alkotott, amely szerint ezek az alkotók progresszívnek nevezhetők, mert a polgári társadalom még nem létező képét

festették meg az akkor születő polgárság számára. A '20-as évek válságának hatására ebben az időszakban egyszerre ment végbe a konzervatív középosztály ízléspreferenciáinak kiszolgálása, a mező összeszűkülése és a tanítványok elfordulása a radikális modernista kritika felé (lásd pl. Szalmás Piroska esetét). Vaszary és Csók a késő XIX. század konjunktúraciklusában szocializálódva komolyan vették/vehették a társadalmi modernizáció és a polgárosodás paradigmáját. Ebben a szellemben valóban egy születő polgárság festői kívántak lenni, csatlakozva ahhoz a kulturális szemlélethez, amit ebből a pozícióból a globális progresszióknak láttak. Az első világháború után a brit hegemonia válsága egy túltermelési válságban kulminálódott, aminek lokális következménye volt a magyarországi protekcionista, neokorporatista állam és annak konzervatív osztálypolitikája (János 1982). Ebben a folyamatban a kultúrpolitika a dzsentriből kialakuló új konzervatív középosztály és káderosztály ízléspreferenciáinak kiszolgálására és megeremtésére, Klebelsberg Kuno kultúrpolitikája pedig az oktatáson keresztüli utolérésre és a geopolitikai pozíció megerősítésére rendeződött be. Így a korábbi polgári ízlést kiszolgáló és megeremtő értelmiségiek háttérbe szorultak. Tehát amikor 2015-ben a „Nem szabad” előadás a liberális hegemon pozíció kortárs megrendülése, illetve az 1928-as konzervatív fordulat és az egyetemi kizárások között párhuzamot von, akkor egy hasonló válságra reagáló, hasonló folyamatot ír le a mező logikáján belül. A progresszív polgári vagy „nyugatias” és a maradi, parochiális vagy „keleties” értelmiségi ellentéte mindkét esetben a globális hierarchiában elfoglalt dominált pozícióra adott két különböző válasz. Mindkét válasz önreferenciális, és egy elképzelt normával, a centrum tudásával viszonyrendszerben nyer értelmet. A felzárkózó, a domináns kultúrát normaként elfogadó (Csók és Vaszary) és az azt tagadó, a dominált göggyéből erőt merítő értelmiségi pozíciók (a konzervatív fordulat és az azt végigvívó értelmiségiek) olyan tudásformák, amelyek a mező belső logikájának összjátékából jönnek létre.

Végül, a közép-kelet-európai értelmiség világrendszerben betöltött pozíciójának harmadik sajátossága, hogy a középosztálybeli életszínvonal, amit az értelmiségiek kulturális tőkékükért cserébe elvárnának, a félperifériás gazdaságokon belül csak korlátozottan áll rendelkezésre. Janos (2000) a közép-kelet-európai középosztályok kialakulásában a nemzetközi demonstrációs hatás jelentőségét hangsúlyozza: a formálódó modern világrendszerbe való bekapcsolódással a kevésbé fejlett gazdaságok iskolázott rétegei ismerték és maguknak követelték a centrumországok középosztályának életszínvonalát, világrendszerbeli pozíciójuk azonban ezt kevésbé tette lehetővé. A centrumon kívüli középosztályok erőfeszítése, hogy imitálják és utolérjék a centrum középosztályának életszínvonalát, olyan fogyasztási mintákat generált, amelyekkel a helyi gazdaság erőforrásait a centrumok piacaira

csatornázták az ottani fogyasztói termékekért cserébe (Arrighi 1990, Portes 1973). A centrummal való azonosulásra tett középosztálybeli erőfeszítések így módon a világgazdaságon belüli egyenlőtlen fejlődés mechanizmusaként működnek.

A Közép-Kelet-Európára jellemző speciális modernizációs pályák politikai következményeit elemezve, Janos (2000) arra következtet, hogy mivel a nyugat-európaihoz hasonló középosztálybeli életszínvonal elérése gazdasági korlátokba ütközött, az ottani mintákat ismerő és azokat maguknak követelő közép-kelet-európai tanult rétegek ismételen az államhoz fordultak, s kulturális tőkájükre támaszkodva onnan követeltek támogatást a kívánt életszínvonal eléréséhez. Elemzése szerint a kisnemesség 1848-as forradalmi óta a közép-kelet-európai értelmiség középosztálybeli ambícióit periodikusan politikai vállalkozóként igyekszik érvényesíteni. Amennyiben ezt eléri, annyiban az állam az életszínvonal kiegyenlítőjeként fog működni – nem annyira a helyi lakosság különböző szegmensei között, mint inkább a helyi és a nyugati középosztályok között. Janos a helyi középosztályoknak ezt az állami juttatásokhoz fűződő ambícióját a régió modern politikatörténetének egyik alapelemeként azonosítja. A középosztálybeli státus fenntartásához szükséges források biztosításához ez a réteg egyúttal arra is rászorul, hogy más, tipikusan hátrányosabb helyzetű csoportok részesedését az állami forrásokból megakadályozza. Ennek a strukturális kényszernek köszönhető, hogy bár ezek a rétegek ideológiájukban gyakran liberálisak, demokratikusak és egalitáriusak, valós politikájuk inkább az etatizmus, az autoritarianizmus vagy a formális demokráciát politikai gépezetekkel kiegészítő rendszerek fele hajlik.

Janos történeti összehasonlításában rámutat, hogy a közép-kelet-európai középosztályok által javasolt politikák együtt változtak a világrendszerbeli ciklusok és az azon belüli koalíciós lehetőségek alakulásával. Míg az 1848-as forradalmárok liberális elveket vallottak, és a világgiacba való betagozódást szorgalmazták, a tizenkilencedik század végére a gabonapiacok szűkülésével a helyi elit a protekcionizmus fele fordultak, s a velük szövetséges középosztály a nemzeti fejlődés eszméjét szorgalmazta. Az 1920-as és 30-as évek válsága az értelmiségi munkanélküliség következtében a „szabadon lebegő értelmiség” olyan „utópiáit” (Mannheim [1929] 1996) hozta, amelyek radikális politikai változást követeltek, s a korábbi elit szövetségeseiktől elfordulva a tömegek mozgósítását célozták. Hasonló módon az 1960-as években az iskolázottság általi mobilitás lezárulásával az értelmiség kiábrándul a szocialista rendszerből. A rendszerváltás idején az iskolázott középosztály támogatja a világgiaci integrációt, a 2008-as válság utáni új középosztálybeli mozgalmak viszont újra állami védelmet követelnek a piac negatív hatásai ellen. Egy új értelmiségi baloldal megjelenését ma ugyancsak a középosztályi ambíciók rendszerszintű dinamikái szerint változó értelmiségi ideológiákhullámok részeként

értelmezhetjük. Egy ilyen értelmezés a rendszerszintű, ideológiai és stratégiai feltételek közelebbi vizsgálatát követeli meg. A tanulmány keretei között a továbbiakban a helyi és nemzetközi mozgalmi hullámok viszonyára tekintünk ki.

Rendszerellenes mozgalmak, művészet és politikai aktivizmus

A világrendszer-elemzés megközelítésében rendszerellenes (*anti-systemic*; lásd Arrighi et al. 1989) mozgalmaknak azokat nevezzük, amelyek a kapitalista világrendszer rendszerszintű hatásait kritizálják, és azokkal ellentétes programokat javasolnak. Ez eltér azoktól az értelmezésektől, amelyek egy-egy politikai rezsim ellen tüntető mozgalmakat nevezik rendszerellenesnek. A világrendszer-elemzés értelmezése szerint a modern kapitalista világrendszer belső ellentmondásai időszakosan kitermelnek a rendszer különböző pontjain olyan mozgalmakat, amelyek a rendszer működése által sértett rétegeknek (és azok koalícióinak) érdekei mentén a rendszer működésével ellentétes célokat fogalmaznak meg. Ugyanakkor a világrendszer-elemzés perspektívája nem feltételezi, hogy ezek a mozgalmak a teljes kapitalista világrendszer történeti elemzésén és annak elutasításán alapulnának. Sokkal inkább a hosszú távú, rendszerszintű folyamatok által helyben megjelenő sérelmeket és cselekvési lehetőségeket fogalmazzák meg. A világrendszer-elemzés nem feltételezi, hogy ezek a mozgalmak szükségszerűen összeadódjanak (mint ahogy azt a demokratikus mozgalmak liberális, vagy a proletármozgalmak marxista elméletei feltételezik).

A modern kapitalista világrendszer története során a rendszerellenes mozgalmak hullámai elsősorban a világgazdasági ciklusok és a világgazdasági pozíció által meghatározott helyi perspektívákat tükrözték, és nem a teljes rendszer átfogó kritikáját. A huszadik század meghatározó rendszerellenes mozgalmi a szociáldemokrata, a kommunista és a nemzeti felszabadító mozgalmak voltak. Az első kettő a tőke és munka hierarchikus viszonyát kritizálta, a harmadik pedig az egyes nemzetgazdaságok hierarchiáját a globális rendszeren belül. A három mozgalom, bár ugyanazon rendszer által kitermelt egyenlőtlenségekből indult ki, egymástól eltérő és egymással összeférhetetlen megoldásokat dolgozott ki. A centrumországokban, ahol az ipari fejlődés lehetővé tette, hogy az ipari munkásság – a termelésben elfoglalt pozíciójának köszönhetően – komoly befolyásra tegyen szert, a szociáldemokrácia a szakszervezetek és a demokratikus politika útján indult el. A félperiférián az ipari munkásság helyett a munkanélküliség és nyomor jelentette azt a társadalmi alapot, amire a kommunizmus lenini stratégiája épült. A volt gyarmatokon a nemzeti felszabadítás célja egymás mellé állította a helyi eliteket és a munkásokat, s ez a koalíció a

szociáldemokráciát és a kommunizmust egyaránt azzal a váddal illette, hogy a létező globális hierarchiát a saját bázisuk előnyére igyekeznek megőrizni. A huszadik század három rendszerellenes áramlatának összeférhetetlensége jól illusztrálja, hogy a rendszerellenes mozgalom fogalma nem implikál univerzális rendszerkritikát vagy alternatívát. A rendszerellenes mozgalmak a rendszer ellentmondásaiból születnek, s kritikájukat az általuk megtapasztalt ellentmondások mentén fogalmazzák meg. Világlátásuk, fogalmi keretük és morális normáik elsősorban annak termékei, ahogyan beágyazódnak a rendszerszintű folyamatokba. Bár ideológiáikban univerzális igénnyel szólnak meg, más rendszerpozíciókra vetítve állításaik jellemzően partikulárisak maradnak.

A rendszerben elfoglalt pozíciók szempontjából a mai baloldali értelmiségi rendszerkritikát nyugaton és Közép-Kelet-Európában egyaránt erősen befolyásolja egy 68-as hagyomány, ami a középosztály-fejlődés speciális huszadik századi dinamikáinak, illetve a politikai és kulturális mezők globális hierarchiáinak nyomát viseli. Bourdieu (1984) egykorú elemzése szerint a 68-as mozgalom nyugaton a magasan iskolázott, de mobilitásában megrekedt új középosztály mozgalma volt. Bourdieu ehhez az új, identitását a jelenben betöltött gazdasági státusától függetleníteni igyekvő réteghez köti a „társadalmi lebegésnek” és élvezetnek azt az etikáját, amely 68-at áthatja, s ami a 68-as éthosz kapitalista inkorporációjával a neoliberais korszak alapvető ideológiai elemévé vált (Boltanski és Chiapello 2005). Abban, hogy a 68-as diákmozgalmak és munkásmozgalmak szövetsége megbukott, Bourdieu szerint nagy szerepet játszott, hogy a szakszervezeteknek a politikai érdekképviselő delegálásán alapuló, hierarchikus működésmódja hiteltelenként tűnt fel egy olyan mozgalom szemében, amely (az új középosztály étosza alapján) mindenfajta hitelesség garanciájának a személyes szabadságot tekintette, s a politikát ez utóbbi gyakorlásaként gondolta el. A 68 hagyományát továbbvivő autonomista és új anarchista mozgalmak is a személy szabadságát és politikai autonómiáját tekintették elsődleges értéknek, s a 2000-es évek globalizációkritikus mozgalmak, egy hasonló, magasan iskolázott szervezői bázis munkájának köszönhetőn, ugyancsak a személyes politikai vélemény, autonómia és horizontalitás elvei alapján épültek fel.

A jelenlegi nyugati rendszerkritikus baloldal e hagyomány talaján áll. Míg a helyzet, amire reagál, különbözik a hatvanas évek középosztálybeli krízisétől, az, hogy 68 éthosza a 68 utáni időszakban a rendszer-kompatibilis progresszió alapvető elemévé vált, s hogy 68 forradalmár teoretikusai ma vezető értelmiségiekként gyakorolhatnak befolyást az új mozgalmak keretezésére, megerősíti az új helyzet régi fogalomrendszer szerinti keretezését. Az 1945 utáni hegemoniaciklus világszintű válságával szembesülve a nyugati baloldal ma túlnyomórészt a ciklus korábbi, felívelő szakaszában a centrumországokban

lehetővé vált jóléti intézkedésekhez való visszatérést javasolja. A saját múlthoz való ilyen visszatérés az új nyugati baloldali narratívákban univerzalizált diagnózisként jelenik meg, miszerint a mai válság oka a második világháború utáni jóléti szerződés felmondása a neoliberais politikák révén, megoldása pedig a jóléti államhoz való visszatérés.

A közép-kelet-európai újbaloldal hajlamos ehhez a diagnózishoz csatlakozni, annak ellenére, hogy a régió történetére a demokratikus kapitalizmus kiépülésének és bukásának ez a narratívája nem alkalmazható (Gagyí 2015). A helyi viszonyok értelmezésének ez a nehézsége nem kivételes helyzet: a nyugati szempontot univerzalizáló történelemkép a globális tudáshierarchia egyik stabil eleme, s a baloldali értelmiségi gondolkodás alapvető problémáját jelentette a korábbi hegemoniaciklus krízise idején is. A közép-kelet-európai társadalomfejlődés megértése mindaddig olyannyira ennek a történelemképnek a keretén belül történt, hogy a baloldali programalkotáshoz használt legegyszerűbb leíró fogalmak is automatikusan a történelem nyugati „fősodrához” mérik a helyi jelenségeket. Másrészt, mivel az értelmiségi kompetencia nemcsak helyi, hanem egyúttal nemzetközi mezőben is mérődik, a 68-as éthosz mára a nemzetközi kulturális *mainstream*ben rögzített elemei eleve az értelmiségi pozíció elfoglalásának kritériumaként működnek. Ennek megfelelően a helyi értelmiségi reakciók a politikai, erkölcsi és esztétikai ízlés terén ugyanabból a nemzetközi normarendszerből táplálkoznak, mint amelynek nyugati megnyilatkozásaira ma a saját perspektívájukhoz közel álló, szimpatikus akcióként ismernek rá.

A helyi adottságok és a külső hatások összjátékából az ideológia speciális formái jönnek létre. Ha a globális művészeti mezőben megjelenő neoliberalizmus-kritikát vetjük össze a magyarországi mező kritikájával, nyomon követhetjük, ahogyan az importált tudás és a helyi beágyazottság interakcióba kerül egymással. A globális művészeti mezőn belül a kulturális termelők (saját pozíciójukat univerzalizálva) a művészt a neoliberális szubjektum archetípusának tekintik, mintha a művészeti intézményrendszer flexibilis munkaszervezéséből jött volna létre a neoliberalizmus munka- és szubjektumképe és annak ideológiai leképeződései. Ennek az eredménye egyrészt, egy a saját univerzális társadalmi jelentőségét hangsúlyozó művészeti aktivizmus. Másrészt a művészeti aktivizmus ezen elképzelés mentén általánosítja a *prekaritás* fogalmát, mintha a független kulturális termelőre ugyanazok a társadalmi erők hatnának, mint egy betanított munkásra. Ez aktivista-perspektíva a neoliberális termelés művészeti reprezentációiban közvetlen párhuzamot von a saját és a dominált osztályok pozíciója között (Tímár 2013). A globális mezőben ehhez a fajta művészeti társadalomkritikához nem kapcsolódik az állami beavatkozás kritikája, így ott a jóléti állam nosztalgiája egy olyan narratívát teremt meg, amely szerint a kultúratermelés relatív autonómiája (elkülönülése

a piactól és az államtól) eltűnőben van, és a művészet piacosítása ezt az autonómiát korlátozza.

Ha a fenti narratívával ellentétben a kulturális termelést a társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok integrált részeként vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a radikális piacosítás jelensége nem a neoliberalizmus sajátja, hanem a művészet történetének szerves része. Mint ilyen, folyamatosan hatással van a kulturális termelő gondolkodására és tudásának materiális megnyilvánulásaira. (Baxandall 1972; Hauser 1982; White 1993; Wu 2002 stb.) A jóléti állam nosztalgiája a neoliberalizmus kultúrpolitikájának elemzéseiben elfedi a művészet és kultúra társadalmi beágyazottságát.

A neoliberalizmus nemzetközi művészeti kritikája tehát eleve egyfajta ideológiai fedésben láttatja a művészeti alkotás anyagi körülményeit. Ebben az ideológiai fedésben a magyar recepció, saját adottságainál fogva, felcseréli a piac és állam szerepét, s a művészet piacosítása helyett elsősorban az állami politikákat kritizálja. Hogy az állam által biztosított függetlenség éthosza nem jelent meg Magyarországon, s hogy a neoliberalizmus kritikájának csak egy része (a művészeti termelő mint a prekariátus tagja, illetve a művészeti termelő társadalmi felelősségének diskurzusa) vert gyökeret, abból adódik, hogy az állami beavatkozás által módosított tartalom Magyarországon a történelmi tapasztalat miatt az értelmiségi episztemológia szerves része. Miközben saját feltételeik és a neoliberalizmus-kritika centrumbeli feltételei közötti összefüggések láthatatlanok maradnak, a neoliberalizmus-kritika helyi művészeti formái a helyi mező speciális, globális beágyazottságának nyomát őrzik abban, ahogyan az univerzalizált nyugati diskurzust saját viszonyaik leírására alkalmazzák.

A globális tudásimport és a lokális beágyazottság összjátékára a kortárs ellenzéki kulturális mezőben plasztikus példa a dzsentrifikáció értelmezése és a dzsentrifikációval szembeni kulturális ellenállás. (pl. Békés–Böcskei 2016, Bernáth & Szeles 2016) Az a narratíva, hogy a dzsentrifikálódó negyedekbe beköltözők jelenlétükkel átformálják az adott társadalmi teret, ebben a vitában, hasonlóan az autonómia vagy a felelősségvállalás témáihoz a művészeti tér esetében, szintén diszkurzív fegyverként működik. A beköltözést ez a narratíva az egyén morális integritása szempontjából vállalhatatlan cselekedetként határozza meg, mivel az a tőkefelhalmozást és a dominált osztályok kiszorítását segíti. A dzsentrifikációról szóló vitákban ezzel az érvel szemben a pozitív dzsentrifikáció oximorona és annak a kulturális aktivizmusban megjelenő elemei állnak.

A morális felelősség keresése ez esetben is a morális felelősségvállalás gesztusán kívül álló feltételrendszer szerint osztja dominált és domináns szereplőkre a beszélőket: a lakásáruk csökkenését követő viselkedés csak olyan pozícióból kérhető számon morális tényezőként, amelyben ez nem jelenik meg materiális nyomásként.

A dzsentrifikációért viselt morális felelősség diskurzusai tehát egyrészt eltekintenek az egyének biográfiai feltételeitől. Másrészt az a dzsentrifikációs narratíva, miszerint a művész felértékeli a területet, majd a tőke ezt kihasználja, túlértékeli a keresleti oldal ágenciáját, s eltekint a városi térben történő tőkemozgások meghatározó szerepétől (Jelinek 2010). A dzsentrifikáció centrumországokban megjelenő példáira elsősorban az jellemző, hogy a piaci járadékrés mentén adott területek le-, illetve felértékelődnek, és ezek a folyamatok a társadalmi szereplőket adott irányokba tolják (Smith 2002). A félperifériás dzsentrifikáció folyamatában másfajta társadalmi relációk összjátéka játszik domináns szerepet – ilyen például Budapest esetében az állam kiemelt szerepe, a szocialista városfejlődés jellegzetességei, vagy a középosztálybeli beköltözők hiánya. (Czirfusz et al. 2015) A dzsentrifikációról szóló kortárs vitákban a dzsentrifikációs folyamatok e tágabb strukturális feltételei, s azok helyi és biográfiai jellemzői zárójelben maradnak, s a fókuszba a morális választások tágabb feltételrendszerrel megfosztott kérdése kerül. Látszólagos autonómiájának köszönhetően a morál kérdése flexibilis diszkurzív fegyverként működik, amivel a mindennapokban a „baloldaliság” definiálásáért küzdenek a szereplők.

Egy olyan új mező-szituációban, ahol a társadalmi relevancia és a szociális elköteleződés a művészeti érvényesség belsővé tett normájaként kezd működni, a fogalmi-esztétikai keret és a közvetlen társadalmi kontextus közti viszony problémaként merül fel: kérdéssé válik, hogy a szimbolikus alkotásnak a szereplők által operált eszközei *hogyan* vonatkoznak a társadalmi valóságra. Ez nem csak abból ered, hogy az adott fogalmi-esztétikai keretet a helyi kontextustól részben független hagyomány formálja. Az értelmiségi munka közvetlen társadalmi relevanciája mindig ideológiai kérdés is, s mint ilyen, a relevanciáról alkotott különböző tudások közti küzdelemnek, illetve azok tágabb erőviszonyokba való beágyazódásának a kérdése. Az értelmiségi pozíciók és a tágabb társadalmi erőviszonyok átalakulása ma az értelmiségi ideológiákon belül többek között a társadalmi valóság újrafelfedezésének és megszólításának témáján keresztül kap szimbolikus kidolgozottságot. Az erre vonatkozó gondolkodás, vita és kreatív alkotás a mezőn belül innovációs forrásként működik: a világra vonatkozó esztétikai, morális és politikai víziók új formáit hozza létre, hasonlóan az olyan korábbi átalakulásokhoz, mint amelyek a romantika vagy a reformszocializmus időszakában hoztak létre új eszmetörténeti hullámokat. Az értelmiségi munka társadalmi relevanciája mint a válság által átformált értelmiségi mezőben megképződő probléma ebben az értelemben az értelmiség ön-létrehozásának egy újabb fázisát nyitja meg. Ugyanakkor a mező, amelyben ezek az új kulturális formák megjelennek, nem autonóm: a benne végbemenő átalakulás éppen a külső intézményes és koalíciós feltételekbe való beágyazottság megváltozásának köszönhető.

A külső társadalmi és intézményes feltételek, illetve a más társadalmi szereplőkkel köthető koalíciók azzal párhuzamosan kerülnek az új kulturális érdeklődés homlokterébe, hogy a korábbi beágyazottság egyértelműségei felszámolódnak. A ma megjelenő új kulturális formák sajátja, hogy normatívákat és programokat alkotnak arra nézve, hogy hogyan kellene az értelmiségi munkának a tágabb társadalmi folyamatokhoz és azok szereplőjéhez való kapcsolatát újraépíteni. Ez a fajta gondolkodás olyan új gyakorlatokat alakít ki, amelyek az értelmiségi mező határainak túllépését célozzák az értelmiségi munkában. Ez a fajta innováció a társadalmi aktivizmus és a külső társadalmi szereplőkkel való koalíciókötések új formáit alakítja ki. Ilyenek a jelenlegi kulturális intézményrendszer határain túli társadalmi interakciókba belépő különböző művészeti alkotások, például az *abortourism.com*, ami a reprodukív jogok hiányára hívja fel a figyelmet a szigorúan értelmezett intézményes kereten kívül, vagy a *Csakoda*, amely művelődési intézményrendszert újraértelmezve és hagyományos médiumokat használva próbál a mezőből kitörni és párbeszédbe kerülni a művészetet nem fogyasztó társadalmi csoportokkal. Az osztályközi koalíciókra épülő aktivizmus példája a *Város Mindenkié* csoport munkája, amely működésében tudatosan reflektál a hajléktalan és nem hajléktalan tagok közötti együttműködés módjaira.

Az új mező-dinamikák sajátja, hogy a külső koalíciókra vonatkozó programok fölött éles viták alakulnak ki, amelyek az értelmiségi politikai felelősség tétjeivel operálnak. A hasonló történeti hullámokból leszűrhető tapasztalat az, hogy a válságidőszakokban megfogalmazott értelmiségi programok társadalmi hatása elsősorban nem azok belső, tartalmi logikájától függ, hanem attól, hogy az azokat képviselő értelmiségiek hogyan épülnek be más szereplőkkel kötött koalíciókba, s az így megképződő koalíciók hogyan mozognak a tágabb társadalmi folyamatok által megszabott erőterben. Míg társadalmi hatás és a társadalmi koalíciók kérdésében zajló viták élét az adja, hogy azokban a hosszú távú történelmi hatás a jelenbeli gondolkodás és vita tétjeként jelenik meg, a történeti tapasztalat felől nézve a koalíciók problémája elsősorban a mezőn kívüli társadalmi folyamatokról és azokban mozgó szereplőkről szól. Az értelmiségi vitákban ezek a külső viszonyok tipikusan a mezőn belüli tudásformákon és küzdelmeken átszűrve jelennek meg. Az ebben a szövegben bemutatott perspektíva ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a viták mezőn belül megjelenő tétrendszerét érdemes az azon kívüli társadalmi adottságok kontextusához mérni, s hogy a gyakorlati szerveződés hatása elsősorban a koalíciós partnerek sorsától függ.

A fentiekben módszertani és elméleti javaslatot tettünk a válság, az intézménytörténeti változások és az értelmiségi aktivizmus összefüggéseinek értelmezésére. A kulturális termelés jellegzetességeit vizsgálva egyrészt a történeti elemzés szükségességét hangsúlyoztuk, másrészt azt a komparatív perspektívát, amely révén az adott lokális folyamatokat a lokális struktúrák és a globális, rendszerszintű folyamatok összjátékaként elemezhetjük. Az értelmiségi tudásnak és annak materiális kifejeződéseinek a vizsgálatában a tudás szituáltságát, viszonyait és kontextusait hangsúlyoztuk. E megközelítés szerint egy adott kulturális forma elemzéséhez vizsgálnunk kell a tudást termelő társadalmi szereplő pozícióját a társadalmi térben, a szereplők egymáshoz való viszonyát, valamint a köztük lévő erőter történeti változásait és aktuális materiális, politikai, kulturális viszonyrendszerait. Amikor kultúráról beszélünk, azt ebből a szempontból nem a termelési viszonyok közvetlen leképeződéseként vagy visszatükröződéseként látjuk, hanem mint olyan komplex viszonyrendszert vizsgáljuk, ahol egy hierarchikus társadalmi térben a termelés, a kultúra és a politika kölcsönhatásba kerül egymással, és történetileg változik.

Írásunkban a magyarországi kulturális termelés mezőjét, történeti változásait és a benne megjelenő ellenzéki/aktivista gondolkodás formáit e módszertani megközelítés mentén tárgyaltuk. A kulturális mező tágabb társadalmi beágyazottságát három szempontból elemeztük: a világgazdasági integráció változásai és a kulturális intézményrendszer ezekkel párhuzamos változásai szerint; az értelmiség saját társadalmi pozíciójának változásai szerint; és a kulturális és a politikai ideológiák nemzetközi dinamikái szerint.

Rámutattunk, hogy kulturális intézményrendszer változásai a világgazdasági integráció átalakulásaival együtt változnak, és eltérő feltételrendszereket teremtenek az értelmiségi tudástermelés számára. A hatvanas évek kettős integrációja és posztstálinista kultúrpolitikája relatív autonómiát és materiális biztonságot nyújtott az ellenzéki szereplőknek, de a mindennapokban ezek egyre kevésbé voltak képesek hegemoniát gyakorolni. A rendszerváltás utáni, külföldi befektetésekre épülő integráció során a kultúrpolitika a neoliberális nyugati intézményrendszer adaptálásával próbálkozott, de az állam kultúrafinanszírozó szerepét nem volt képes kiiktatni. 2010 után a kormány osztálypolitikája nyomán – amely nemzeti polgárság létrehozását célozza – a kultúrafinanszírozásban kettős rendszer jön létre, amely a korábbi, nyugati intézményekhez szabott művészeti mező helyett egyrészt a profitábilis, másrészt a nemzeti ideológiát hirdető kultúratermelést támogatja. A mai mezőben az ellenzéki politikai aktivizálódás a korábbi hegemon pozíció ígéretével mozgósított értelmiségi rétegekre jellemző (amelyek ezt az ígéretet a politikai-gazdasági változások miatt nem tudták beteljesíteni).

Az ellenzéki mezőn belüli dominált szereplők a kulturális intézményrendszeren kívüli társadalmi beavatkozás fele fordulnak.

Az ellenzéki értelmiségi mező politikai környezetével kapcsolatban hangsúlyoztuk, hogy a rendszerellenes mozgalmak világképe, politikai gondolkodása és esztétikuma meghatározott lokális és globális hierarchiák mentén kialakult pozíciókból születik. E hierarchiák az értelmiségi episztemológiákra is hatnak. Így a mai közép-kelet-európai aktivizmusban a helyi válságértelmezéseket a 68-as hagyomány és a jelenlegi nyugati jóléti, állami nosztalgia fogalmi rendszerei formálják. A helyi eszmetörténeti és gyakorlati innovációk az új értelmiségi aktivizmusban ezeknek az interakcióknak az alapján születnek.

Az általunk bemutatott perspektívából az új értelmiségi aktivizmusra nézve elsősorban az a belátás következik, hogy az értelmiségi mezőn belüli politikai gondolkodás a mező dinamikáin és tétjein szűri keresztül a társadalmi átalakulásokat, amelyekre reagál, s hogy emiatt a hatás miatt a mezőn belül kialakuló tétet érdemes a mezőn kívüli kontextus felől is megvizsgálni. A más társadalmi szereplőkkel kötött koalíciók szempontjából ugyanez a belátás arra vonatkozik, hogy míg az értelmiségi mezőn belüli vitákban a társadalmi hatás kérdése elsősorban az értelmiségiek felelőssége és ágenciája szempontjából merül fel, a tágabb társadalmi folyamatok szempontjából az értelmiségi aktivizmus hatása attól függ, hogy az értelmiségi munka hogyan épül bele a más társadalmi szereplőkkel kötött koalíciókba, s e koalíciók hosszabb távú társadalmi dinamikáiba. Ebből a szempontból a társadalmi hatás elsősorban nem a mezőn belüli vitákban megjelenő gondolatmeneteknek, hanem a koalíciók társadalmi sorsának kérdése.

Gramsci, hasonló alapról kiindulva, arra következtetett, hogy az értelmiség feladata a munkásmozgalomban az értelmiségi mezőn kívülre mutat: feladata az, hogy felszámolja saját tudásmonopóliumát. Ez a fajta normatív elképzelés olyanfajta hűséget feltételez az emancipáció ideáljához, amely révén az értelmiség meghaladja a saját pozíciójából származó érdekeit. Konrád és Szelényi (1979) ezt az elképzelést az értelmiség transzcendentális fogalmának nevezték. Az általunk követett perspektívából nem következik, hogy bármely társadalmi szereplő saját pozíciójából fakadó érdekrendszere kiiktatható vagy kiiktatandó lenne a társadalmi interakciókból. Ami lehetségesnek látszik viszont, az egyrészt a megismerésben az értelmiségiek által megalkotott emancipációs programoknak a tágabb társadalmi kontextus szerinti kontrollja. Másrészt, figyelembe véve, hogy a politikai cselekvésben az értelmiségi programok társadalmi ereje elsősorban a koalíciós partnerek erejében, illetve a koalíció hosszú távú sorsában rejlik, a fenti perspektívából az következik, hogy a gyakorlati cselekvést a koalíciós partnerek saját érdekeihez és céljaihoz, illetve a koalíciós viszonyokra ható tágabb társadalmi folyamatokhoz érdemes mérni.

- András, Edit 2009: *Kulturális átöltözés. Művészet a szocializmus romjain*. Budapest, Argumentum Kiadó
- Arrighi, Giovanni et al. 1989: *Antisystemic movements*. London, Verso
- Arrighi, Giovanni 1990: The developmentalist illusion: A reconceptualization of the semiperiphery, in William G. Martin (ed.): *Semiperipheral states in the world-economy*, Westport, Greenwood Press, 11–42.
- Arrighi, Giovanni 1994: *The long twentieth century: Money, power, and the origins of our times*. London, Verso.
- Baxandall, Michael 1986: *Reneszánsz szemlélet, reneszánsz festészet*. Budapest, Corvina.
- Békés Márton – Böcskei, Balázs 2016: *Előre szóltunk*. http://mandiner.blog.hu/2016/04/26/elore_szoltunk?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201611 (Letöltés: 2016. november 15.)
- Belfiore, Eleanora 2004: Auditing Culture : the subsidized cultural sector in the New Public Management. *International Journal of Cultural Policy*, 10(2), 183–202.
- Bernáth Lackó – Szeles András 2016: *Szóltál is, meg nem is*. http://mandiner.hu/cikk/20160428_bernath_lacko_szeles_andras_szotal_is_meg_nem_is (Letöltés: 2016. november 15.)
- Böröcz, József 1999: From Comprador State to Auctioneer State: Property Change, Realignment, and Peripheralization in Post-state-socialist Central and Eastern Europe. In: David A. Smith – Dorothy J. Solinger – Steven C. Topik (eds.): *States and Sovereignty in the Global Economy*, New York, Routledge, 193–209.
- Boltanski, Luc – Chiapello, Eve 2005: The new spirit of capitalism, *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 18(3), 161–188.
- Bourdieu, Pierre 1984: *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Cambridge, Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre 1995: *The Rules of Art*. Stanford, Stanford University Press.
- Czírifusz Márton et al. 2015: Gentrification and Rescaling Urban Governance in Budapest-Józsefváros. *Intersections*, 1(4), 55–77.
- Éber, Márk Áron, et al. 2014: 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, (21), 10–63.
- Fabiani, Jean-Louis 2014: Cultural Governance and the Crisis of Financial Capitalism. *Culture Unbound: Journal of Current Cultural Research* (6), 211–221.
- Gagy Ágnes 2015: Social Movement Studies for East Central Europe ? The Challenge of a Time-Space Bias on Postwar Western Societies, *Intersections*, 1(3), 16–36.
- Gagy Ágnes 2014: Az anti-populizmus, mint a rendszerváltás szimbolikus eleme, *Fordulat*, 21, 298–316.
- Gerőcs Tamás – Pinkasz, András 2015: Debt-Ridden Development in Europe's Eastern Periphery. In *39th Political Economy of the World System conference*. March. 19–21.
- Gouldner, Alvin Ward 1979: *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. London, Palgrave.
- Gramsci, Antonio 1971: *Selections from the Prison Notebook*. ed. Quintin Hoare – Geoffrey Nowell-Smith. London, Lawrence & Wishart.

- Horányi Attila – Timár Katalin 2001: Your Pop Our Pop? The History of Art as a Self-Colonizing Tool, március. <http://www.artmargins.com/index.php/8-archive/323-is-your-pop-our-pop-the-history-of-art-as-a-self-colonizing-tool> (Letöltés: 2016. november 15.)
- Haraszti Miklós 1988: *Velvet Prison*. New York, New Republic.
- Hauser Arnold 1982: *A művészet szociológiája*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Jelinek, Csaba., 2010. The struggle to belong Relocation and Displacement in the Case of Budapest : The Social Consequences of Gentrification in Ferencváros. *Studia Sociologia*, (2), 105–117.
- Kuti Éva 2010: *Az önzés iskolája – vállalati mecenatúra CSR környezetben*. Budapest, Summa Artium.
- Mannheim, Karl (1929) 1996: *Ideológia és utópia*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó
- Nagy, Kristóf 2014: A Soros Alapítvány hatása az 1980-as évek magyar művészetére. *Fordulat*, (21), 192–215.
- Piotrowski, Piotr. 2009: *In the Shadow of Yalta: Art and the Avant-Garde in Eastern Europe, 1945-1989*. London, Reaktion.
- Portes, Alejandro 1973: Modernity and development: A critique. *Studies in Comparative International Development* (8)3, 247–279.
- Prince, Russel 2014: Calculative Cultural Expertise? Consultants and Politics in the UK Cultural Sector. *Sociology*, 48(4), 747–762.
- Sholette, Gregory 2011: *Dark Matter: Art and Politics in the Age of Enterprise Culture*. London, Pluto Press
- Smith, Niel 2006: Gentrification Generalized: From Local Anomaly to Urban “Regeneration” as Global Urban Strategy. In Melissa S. Fisher – Greg Downey (eds.): *Frontiers of Capital. Ethnographic Reflections on the New Economy*, Durham, Duke University Press Books, 191–208.
- Striker Sándor 1987: Voluntary Education As Public Communication. In *On the Role of Voluntary Associations in Social and Cultural Development in Hungary and the Netherlands*. Budapest, OKK.
- Szelényi, Iván and King, Lawrence Peter 2004: *Theories of the new class: Intellectuals and power*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Vuyk, Kees 2010: The arts as an instrument? Notes on the controversy surrounding the value of art. *International Journal of Cultural Policy*, 16(2), 173–183.
- White, Anne 1990: *De-Stalinization and the House of Culture: Declining State Control over Leisure in the USSR, Poland, and Hungary*. London, Routledge.
- Wu, Chin-Tao 2002: *Privatizing Culture*. London, Verso.